

АНОТАЦІЯ

Чайка І. М. Сільське розселення України в умовах демографічної кризи: тенденції структурно-територіальних змін. – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття ступеня доктора філософії за спеціальністю 103 “Науки про Землю” галузі знань 10 “Природничі науки”. Львівський національний університет імені Івана Франка, Львів, 2022.

Сільська місцевість є важливим просторовим елементом держави та займає більшу частину її території. Основою сільської місцевості є сільська поселенська мережа, яка сформувалась в результаті розселення населення і є географічним каркасом його життєдіяльності. Демографічна криза, яку переживає все українське суспільство, особливо гостро проявляється якраз у сільській місцевості. Проблема скорочення сільського населення територіально неоднорідна і в окремих регіонах ситуація особливо критична. Депопуляційні процеси призводять до структурно-територіальних трансформацій у сільській поселенській мережі, які також диференційовані за регіонами. Кризові демографічні та соціально-економічні тенденції на окремих територіях проявляються через наявність значної кількості знелюднених поселень. З огляду на соціальне, економічне, демографічне, культурне й політичне значення сільської місцевості для українського суспільства важливо здійснювати моніторинг стану сільського населення та поселенської мережі, а також розробляти рішення для його покращення. Особливо актуально простежити вплив реформи децентралізації.

Наукова новизна отриманих результатів дослідження:

вперше:

- створено картографічні моделі зміни середньої щільності, щільності сільських поселень та щільності сільського населення з 1993 по 2018 рр.

Розроблено картосхеми, які цілісно розкривають диференціацію основних параметрів сільського розселення на рівні адміністративних районів;

- визначено тісноту взаємозалежності структурних параметрів сільського розселення, з одного боку, та показників демографічного розвитку – з іншого;

- виявлено типологічні відмінності областей України за особливостями співвідношення параметрів сільського розселення;

удосконалено:

- визначення понять “сільське поселення”, “село”, “селище” та виділено етапи еволюції методологічних підходів у дослідженнях сільського розселення України;

- обґрунтування основних детермінант та регіональних тенденцій демографічного розвитку сільського населення України;

набули подальшого розвитку:

- історико-географічна періодизація трансформації сільського розселення України в контексті демографічних процесів та політичної ситуації;

- аналіз переваг та суперечностей адміністративно-територіальної реформи для українського села;

- розроблення практичних рекомендацій для відновлення сільської місцевості в районах демографічної кризи та для активізації економічного життя в українському селі. Виявлення за допомогою соціологічних методів ставлення молоді до перспектив сільської місцевості.

Практичне значення одержаних результатів полягає у розробці можливих шляхів вирішення суспільних проблем української сільської місцевості. Відображення територіальних відмінностей рівнів демографічних проблем та розселенських характеристик допоможе оцінити масштаб проблематики та запровадити окремі ефективні економічні та соціальні заходи.

Деякі позитивні передумови, зокрема щодо зміцнення економічної бази сільської місцевості, може забезпечити створення об'єднаних територіальних

громад, яке водночас несе і нові загрози для малих поселень, віддалених від центрів майбутніх громад, що особливо стосується північно-східних областей. Постійний моніторинг демографічної ситуації в контексті географії поселень у поєднанні з аналізом проєктів реформ може частково попередити можливі негативні наслідки. Також проведені дослідження може бути корисним при розробці стратегій розвитку для окремих ОТГ.

У першому розділі розглянуто варіанти трактування базових понять дослідження, а саме: “сільське розселення”, “сільська місцевість” та “сільське поселення”. Окремо зазначено основні ознаки сільських поселень та сільської місцевості, а також запропоновано власне авторське визначення поняття “сільське поселення”. На основі визначень складено поняттєво-термінологічну схему. Проаналізовано історію дослідження сільського розселення та зміну методологічних підходів відповідно до історичних етапів розвитку географічної науки. Детально охарактеризовано сучасну методику досліджень сільського розселення та розкрито здобутки різних науковців в дослідженні цієї проблеми.

У другому розділі складено схему основних чинників, які впливають на трансформацію сільського розселення. У першому підрозділі окреслено вплив природно-географічного та історичного чинників на сучасний стан сільської поселенської мережі та демографічне становище сільського населення. Зроблено висновок про те, що вплив природних умов простежується в архітектурно-планувальному типі поселень, щільності заселення та поселенської мережі, структурі сільськогосподарського виробництва. Аналіз історії формування мережі сільських поселень показав впливовість подій ХХ століття на її теперішній стан та вектор сучасної структурної трансформації. Соціальні катаклізми того часу суттєво підірвали демографічний потенціал сільської місцевості, деформували процес демографічного переходу. Дотепер у територіальних відмінностях процесів природного відтворення сільського населення помітно різницю між областями, які були в складі УРСР до 1939 р., та тими, що увійшли після 1939 р.

Також негативний вплив на демографічний та соціально-економічний розвиток українського села мали адміністративно-територіальні реформи комуністичної влади, які призвели до суттєвого скорочення сільської поселенської мережі та значного відтоку молоді.

У третьому розділі проведений аналіз територіальних відмінностей демографічних показників, трансформації розселенських параметрів та регіональних відмінностей сільського розселення. На графіках, гістограмах та картосхемах візуалізовано такі показники: народжуваності (коефіцієнт народжуваності, сумарний коефіцієнт народжуваності, вікові коефіцієнти народжуваності), смертності (коефіцієнт смертності, структура смертності за причинами), стану статеві-вікової структури (абсолютні значення чисельності населення у вікових когортах, абсолютні значення кількості чоловіків та жінок у певному віці, демографічного навантаження населенням старшим 65 років, показників середнього та медіанного віку), також оцінено значення нетто-показника відтворення, коефіцієнт природного та міграційного приросту (скорочення) населення. Зроблено висновки, що сучасне зменшення кількості сільського населення зумовлено насамперед від'ємним природним приростом, водночас міграції, через специфіку міграційної поведінки населення, суттєво впливають на поглиблення диспропорцій в статеві-віковій структурі сільських поселень. Дослідження територіальної диференціації характеристик демографічного відтворення показало наявність суттєвих відмінностей, які відображені на картосхемах.

Зниження чисельності сільського населення призводить до негативних структурних трансформацій сільської поселенської мережі. Основними її проявами є: 1) зменшення кількості поселень; 2) здрібнення сільської поселенської мережі через зниження середньої людності поселень; 3) поява сіл без постійного населення. Важливо уточнити, що виключення сіл з реєстру було зумовлене й

іншими причинами, наприклад екологічними, але все ж у великій кількості це спричинено їх знелюдненням в результаті демографічної кризи.

Сучасний стан параметрів сільського розселення показано за картосхемами “Щільність сільського населення України на рівні адміністративних районів”, “Середня людність сільських поселень України на рівні адміністративних районів”, “Щільність сільської поселенської мережі України на рівні адміністративних районів”. За подібністю середньої людності та щільності поселень на рівні областей проведено кластерний аналіз. Для оцінки зв’язку розселенських параметрів та демографічної ситуації, розраховано коефіцієнт лінійної кореляції методом Пірсона між коефіцієнтом природного приросту (скорочення) та розселенськими характеристиками (щільність сільського населення, середня людність та щільність сільських поселень).

У четвертому розділі на основі даних соціологічного опитування проведено аналіз поглядів молодого населення на проблеми, переваги та можливості відновлення сільської місцевості. Згідно з відповідями респондентів, основними проблемами у сільській місцевості є: труднощі з працевлаштуванням, недостатній розвиток інфраструктури (транспортної, медичної, освітньої, розважальної). Відповідно, у підрозділі розглянуто можливі політичні, економічні та соціальні рішення щодо покращення становища у сільських поселеннях. Окремі шляхи вирішення проблематики полягають у збільшенні інвестиційної привабливості сільських територій, створенні передумов для розвитку середнього й дрібного фермерського господарства та дотичних несільськогосподарських галузей. Створення податкових канікул або інших преференцій при оподаткуванні для тих підприємців, які планують розмістити свої виробничі потужності у сільській місцевості, посприятиме інтенсифікації дрібного, малого та середнього бізнесу. Зроблено суспільно-географічний аналіз реформи децентралізації у контексті створення об’єднаних територіальних громад, проведено SWOT-аналіз її переваг, недоліків та нових викликів.

***Ключові слова:** сільське розселення, сільські поселення, поселенська мережа, депопуляція сільського населення, міграції, демографічна криза, демографічна політика, адміністративно-територіальна реформа, об'єднані територіальні громади, регіон, суспільна географія регіонів, транспортна інфраструктура сільської місцевості, геопросторова організація суспільства, суспільно-географічна термінологія, просторові форми поселень.*

ABSTRACT

Chaika I.M. Rural resettlement of Ukraine in conditions of demographic crisis: trends of structural and territorial changes. – Qualifying scientific work on the rights of the manuscript.

The dissertation for the degree of Doctor of philosophy in the specialty 103 "Earth sciences" of a field of knowledge 10 "Natural sciences". Ivan Franko National University of Lviv, Lviv, 2022.

The rural area is an important spatial element of the state and takes up most of its territory. The basis of the rural area is the rural settlement network, which was formed as a result of population displacement and is the geographical frame of its life activity. The demographic crisis experienced by the entire Ukrainian society is particularly acute in rural areas. Reducing the rural population is territorially heterogeneous and the situation is particularly critical in some regions. Depopulation processes lead to structural and territorial transformations in the rural Poslen network, which are also differentiated by region. Crisis demographic and socio-economic trends in certain territories are manifested due to the presence of a significant number of depopulated settlements. Given the social, economic, demographic, cultural, and political importance of rural areas for Ukrainian society, it is essential to monitor the condition of the rural population and the settlement network and develop solutions for its improvement. It is especially important to trace the impact of the decentralization reform.

The scientific novelty of the obtained research results:

for the first time:

- created cartographic models of changes in the average population, the density of rural settlements, and the density of the rural population from 1993 to 2018. Map schemes were developed that holistically reveal the differentiation of the main parameters of rural settlement at the level of administrative districts;

- the close interdependence of structural parameters of rural settlement, on the one hand, and indicators of demographic development, on the other, was determined;

- the typological differences of the regions of Ukraine according to the peculiarities of the ratio of rural settlement parameters were revealed;

improved:

- definition of the concepts of "rural settlement", "village", "village" and the stages of evolution of methodological approaches in studies of the rural settlement of Ukraine are highlighted;

- justification of the main determinants and regional trends of the demographic development of the rural population of Ukraine;

acquired further development:

- historical and geographical periodization of the transformation of rural settlement in Ukraine in the context of demographic processes and the political situation;

- analysis of the advantages and contradictions of the administrative-territorial reform for the Ukrainian countryside;

- the development of practical recommendations for restoring rural areas in areas of demographic crisis and activating economic life in the Ukrainian countryside. Identification of the attitude of young people to the prospects of rural areas using sociological methods.

The practical significance of the obtained results lies in the development of possible ways of solving the social problems of the Ukrainian countryside. Reflecting territorial differences in the levels of demographic problems and resettlement

characteristics will help to assess the scale of the problem and to introduce separate effective economic and social measures.

Some positive prerequisites, in particular regarding the strengthening of the economic base of rural areas, can be provided by the creation of united territorial communities, which at the same time bring new threats to small settlements far from the centers of future communities, which especially concerns the northeastern regions. Constant monitoring of the demographic situation in the context of the geography of settlements in combination with the analysis of reform projects can partially prevent possible negative consequences. Also, the conducted research can be useful in the development of development strategies for individual united territorial communities.

In the first chapter, options for interpreting the basic concepts of the study are considered, namely: "rural resettlement", "rural area" and "rural settlement". The main characteristics of rural settlements and rural areas are separately indicated, and the author's definition of the concept of "rural settlement" is also proposed. Based on the definitions, a conceptual and terminological scheme was compiled. The history of the study of rural resettlement and the change of methodological approaches by the historical stages of the development of geographical science are analyzed. The modern methodology of rural resettlement research is described in detail and the achievements of various scientists in the study of this problem are revealed.

The second chapter outlines the main factors affecting the transformation of rural settlements. The first subsection outlines the influence of natural, geographical, and historical factors on the current state of the rural settlement network and the demographic situation of the rural population. It was concluded that the influence of natural conditions can be traced in the architectural and planning type of settlements, population density and settlement network, and structure of agricultural production. The analysis of the history of the formation of the network of rural settlements showed the influence of the events of the 20th century on its current state and the vector of modern structural transformation. The social cataclysms of that time significantly undermined

the demographic potential of rural areas and deformed the process of demographic transition. Until now, in the territorial differences in the processes of natural reproduction of the rural population, there is a noticeable difference between the regions that were part of the Ukrainian SSR before 1939 and those that were included after 1939. Administrative and territorial reforms also hurt the demographic and socio-economic development of the Ukrainian countryside. communist authorities, which led to a significant reduction in the rural settlement network and a significant outflow of young people.

In the third section, an analysis of territorial differences in demographic indicators, the transformation of resettlement parameters, and regional differences in rural resettlement is carried out. The following indicators are visualized on graphs, histograms, and maps: birth rate (birth rate, total birth rate, age-specific birth rates), mortality (mortality rate, structure of mortality by cause), state of the sex-age structure (absolute values of population size in age cohorts, absolute the value of the number of men and women at a certain age, the demographic burden of the population over 65 years old, indicators of the average and median age), the value of the net reproduction rate, the coefficient of natural and migratory growth (decrease) of the population was also estimated. It was concluded that the current decrease in the number of the rural population is caused primarily by negative natural growth, while at the same time migration, due to the specifics of the migratory behavior of the population, significantly affects the deepening of disparities in the sex-age structure of rural settlements. The study of the territorial differentiation of the characteristics of demographic reproduction showed the presence of significant differences, which are displayed on the maps.

The decrease in the number of the rural population leads to negative structural transformations of the rural settlement network. Its main manifestations are 1) a decrease in the number of settlements; 2) fragmentation of the rural settlement network due to a decrease in the average population of settlements; 3) the appearance of villages without a permanent population. It is important to clarify that the exclusion of villages

from the register was also due to other reasons, for example ecological, but still, in large numbers, it was caused by their depopulation as a result of the demographic crisis.

The current state of rural settlement parameters is shown by the maps "Density of the rural population of Ukraine at the level of administrative districts", "Average population of rural settlements of Ukraine at the level of administrative districts", "Density of the rural settlement network of Ukraine at the level of administrative districts". Based on the similarity of the average population and density of settlements at the level of oblasts, a cluster analysis was conducted. To assess the relationship between resettlement parameters and the demographic situation, the coefficient of linear correlation between the coefficient of natural growth (reduction) and resettlement characteristics (density of the rural population, average population, and density of rural settlements) was calculated using the Pearson method.

In the fourth chapter, based on sociological survey data, an analysis of the views of the young population on the problems, advantages, and opportunities of rural recovery was carried out. According to the answers of the respondents, the main problems in rural areas are difficulties with employment, and insufficient development of infrastructure (transport, medical, educational, entertainment). Accordingly, the subsection considers possible political, economic, and social solutions for improving the situation in rural settlements. Separate ways of solving the problem consist in increasing the investment attractiveness of rural areas and creating prerequisites for the development of medium and small farms and related non-agricultural industries. The creation of tax holidays or other tax preferences for those entrepreneurs who plan to locate their production facilities in rural areas would contribute to the intensification of small, small, and medium-sized businesses. A socio-geographical analysis of the decentralization reform was made in the context of the creation of united territorial communities, and SWOT analysis of its advantages, disadvantages, and new challenges was carried out.

Key words: *rural resettlement, rural settlements, settlement network, depopulation of the rural population, migrations, demographic crisis, demographic policy, administrative-territorial reform, united territorial communities, region, social geography of regions, rural transport infrastructure, geospatial organization of society, socio-geographical terminology, spatial forms of settlements.*

СПИСОК ПУБЛІКАЦІЙ ЗДОБУВАЧА

Статті, у яких опубліковані основні наукові результати дисертації

1. Гудзеляк І. І., Дністрянська¹ І. М. Демографічна ситуація в сільській місцевості України: тенденції розвитку та регіональні особливості. *Вісн. Львів. ун-ту. Серія географ.* 2018. Вип. 52. С. 96–108. URL: <http://publications.lnu.edu.ua/bulletins/index.php/geography/article/view/10171>
2. Дністрянська¹ І. М. Наукові дослідження географії сільських поселень України: еволюція методологічних підходів у контексті актуальних викликів. *Вісн. Львів. ун-ту. Серія географ.* 2019. Вип. 53. С. 113–124. URL: <http://publications.lnu.edu.ua/bulletins/index.php/geography/article/view/10662>
3. Чайка І. Диференціація структури сільського розселення України та її функціональне значення. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.* Серія: географія. Тернопіль: СМП “Тайп”. 2020. №1 (48), С. 62–69. URL: <http://nzg.tnpu.edu.ua/article/view/207698>
4. Чайка І. М. Природний приріст та статево-вікова структура сільського населення України: регіональні тенденції взаємовпливів. *Науковий вісник Херсонського державного університету.* Серія: Географічні науки. 2021. Вип. 14. С. 19–29. URL: <https://gj.journal.kspu.edu/index.php/gj/article/view/308>
5. Dnistrianskyi M., Molnár J. and Chaika I. Natural reduction of Ukraine’s population: regional dimensions of the national threat. *Hungarian Geographical Bulletin.* 2021, 70 P. 293–310. URL: <https://ojs.mtak.hu/index.php/hungeobull/article/view/6763>

---

¹ Дністрянська – дівоче прізвище здобувача

Праці, що засвідчують апробацію матеріалів дисертації

1. Дністрянська¹ І. М. Регіональні відмінності зселюднення сільських поселень України. *Суспільна географія: наукові традиції і сучасні виклики*: матеріали Всеукр. наук. семінару, присвяченого 110-літтю від народження проф. О. Т. Ващенка (13 грудня 2018 р.). Львів : ЛНУ ім. І. Франка, 2018. С. 144–149.

2. Дністрянська¹ І. М. Проблеми понятійно-термінологічного означення сільських поселень: суспільно-географічний підхід. *Освітні й наукові виміри географії та туризму*: матер. II Всеукраїнської науково-практ. інтернет-конф. з міжнар. участю, 26 квітня 2019 р. / Полтава: ПНПУ імені В. Г. Короленка, 2019. С. 96–99.

3. Дністрянська¹ І. М. Вплив природно-географічних та історико-географічних чинників на формування регіональних відмінностей густоти сільської поселенської мережі України. *Регіональні проблеми України: географічний аналіз та пошук шляхів вирішення* : матеріали VIII всеукраїнської науково-практичної конференції (3–4 жовтня). 2019 р. Херсон: Видавничий дім “Гельветика”, 2019. С.104–106.

4. Дністрянський М. С., Чайка І. М. Регіональні відмінності сільського розселення України та проблеми утворення об'єднаних територіальних громад. *Регіональна політика: політико-правові засади, урбаністика, просторове планування, архітектура* : матеріали п'ятої міжнародної науково-практичної конференції (22 листопада 2019 р.). Вип. 5. Ч. 1. Київ, 2019. С. 97–100.

5. Чайка І. М. Вплив особливостей поселенської мережі на природний рух сільського населення України. *Тенденції та перспективи розвитку науки і освіти в умовах глобалізації* : матеріали міжнародної науково-практичної

---

¹ Дністрянська – дівоче прізвище здобувача

інтернет-конференції (Переяслав, 29 травня 2020 р.). Переяслав, 2020. № 59 С. 11–15.

6. Dnistrianska N. I., Chaika I.M. Structure of the settlement network and natural reproduction of the population in the Ukrainian rural areas: interactions and interconnection. *Słupskie prace geograficzne*. 2021, №17, P. 5–15. URL: <https://spg.apsl.edu.pl/spg17.php>

7. Гудзеляк І. І., Чайка І. М. Картографування сільського розселення України у національній географії: історичний та перспективний аспекти. Суспільна географія і картографія наукова спадщина та сучасні українознавчі студії: матеріали всеукраїнського онлайн-семінару / Львів, ЛНУ ім. Івана Франка, 2021. С. 140–144.